

Kiss Dénes

Erdélyi reflexiók az új magyar falu kapcsán

Az alábbi tanulmány célja Juhász Pál írásának kontextualizálása az erdélyi olvasók számára. Szerzője (a BBTE Szociológia Tanszéke Magyar Tagozatának tanársegéde, az ELTE doktori hallgatója) azt tárgyalja, hogy a magyarországi vidéki társadalom átalakulásának jellemzői előfordulnak-e az erdélyi falvakban, és ha igen, milyen mértékben. Az elemzés az erdélyi vidéki társadalom helyzetét Juhász írásának főbb állításai szerint strukturálva tekinti át, a hazai vidék problémáinak minél teljesebb áttekintésére törekedve. A szerző e-mail címe: kissdenes2000@yahoo.com.

Juhász Pál *A falusias terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól* című írásából (lásd p. 23) a mai magyarországi falu újszerű képe rajzolódik ki. E faluképben felsejlenek a faluszociológiai szakirodalomból ismert nyugat-európai falufejlődés vonalai, kitűnnek a magyarországi vidék átalakulásának és a magyarországi falunak a sajátosságai, melyet olvasván az erdélyi olvasó számára megkerülhetetlenné válik az összehasonlítás saját falvainkkal, vidékünkkel. Írásomban erre az összevetésre teszek kísérletet, azaz Juhász Pál említett írása kapcsán a romániai (de gyakran inkább csak erdélyi) vidék/falu helyzetének számba vételére, a két ország vidéki településeinek hasonlóságait/különbségeit keresve. E cél érdekében megpróbálom a Juhász által vázolt falukép főbb pontjait kiemelni, majd esetenként hozzáfűzni mindazt, amit erdélyi viszonylatban ehhez hozzáfűzhetőnek látok. Kommentárim forrásaiként népszámlálási adatokat, a romániai (erdélyi) falura vonatkozó szakirodalmi anyagokat, esetenként pedig saját kutatási tapasztalatainkat¹ használom.

Talán nem tévedünk, ha a Juhász írásában kirajzolódó falukép legfontosabb állítását úgy fogadjuk össze, miszerint a mai magyarországi vidéken a vidék gazdasági fejlődésének és urbanizációjának eredményeként az egyes falvak elvesztették szociológiai relevanciájukat. „...a mai falvak lakói (és többnyire a régi falvaké is) kapcsolatépítésükben, összehasonlításaikban nem a többi helyi csoportra, hanem településen kívülre figyelnek (és településen kívül mozognak).” (p. 24) A mai magyar társadalom térbeliségének (azaz a vidéknek) szociológiai relevanciája az egyes települések helyett inkább egy-egy szűkebb-tágabb térséghez, annak gazdaságföldrajzi adottságaihoz kapcsolódik – a makrotársadalom lokális leképeződése értelmében vett *falusi társadalom* helyett tehát inkább *falusias terekben* érdemes gondolkodni. „...a társadalmi lehetőségek és életformák elhatárolódása ma nem a különböző méretű településeken élés függvénye. Elsősorban attól függ, hogy az adott személy, aki kisebb településeken szinte mindig kapcsolatban áll a más településeken élőkkel, milyen gazdaságföldrajzi környezetben él, milyen típusú kapcsolatok építésére van lehetősége és milyen kulturális impulzusok befolyásolják a hétköznapjait.” (p. 24) Az írás további fejezetei tulajdonképpen ezt az állítást részletezik, bizonyítják és/vagy illusztrálják. Ezek szerint a falu mint településtípus szociológiai relevanciájának megszűnése a falvak

1. A többes szám itt a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékének Magyar Tagozatát és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány munkatársait fedi, akikkel közösen öt éve legalább évi egy falukutató tábort szervezünk, amelyekből az erdélyi vidékre vonatkozó kutatási tapasztalataink nagy része származik.

lakóhelyi és gazdasági funkcióinak szétválásával, a falvak társadalmának a városokét is meghaladó nyitottságával, valamint a gazdaság (kiemelt helyen a mezőgazdaság) átalakulási/fejlődési sajátosságaival magyarázható.

A fenti állítást tekintve a Juhász-féle falukép központi gondolatának, kommentáromban arra keresem a választ, hogy a romániai/erdélyi falvak helyzete milyen mértékben indokolná egy hasonló vidékkoncepció hazai alkalmazását.

A LAKÓHELYI ÉS GAZDASÁGI FUNKCIÓK SZÉTVALÁSÁRÓL

A falvak lakóhelyi és gazdasági funkciójának Magyarországon megfigyelt nagyfokú szétválása azt jelzi, hogy a falusiak megélhetése dominánsan nem a falujukhoz kötődik. A szerző egyúttal az ingázás átértékelését is javasolja, hangsúlyozva, hogy ma már az ingázás nem tekinthető gazdasági kényszernek (ahogy azt az erőszakos szocialista iparosítások óta sokan hajlamosak értelmezni), inkább annak eredménye, hogy minden társadalmi csoport esetében többé-kevésbé elválnak a lakóhelyválasztás és munkahelyválasztás stratégiája, illetve a módosabb társadalmi csoportok tagjai számára a lakóhely megválasztása fogyasztásuk részévé válik.

Elfogadva e tézist, egy falu gazdasági potenciálját nem saját munkalehetőségei, hanem a napi ingázással elérhető munkalehetőségek határozzák meg (ez képezi az egyik nyomós érvet a településközpontú szemlélet helyett a térségi szemlélet mellett, hisz az elérhető munkahelyek a térség, nem adott település jellemzői). Az ingázásnak az a mértéke, melynél a szerző a fenti értelmezést javasolja, a falusi foglalkoztatott lakosság 59%-a, de a faluról ingázók e jelentős aránya mellett nem kisebb jelentőségű érv a falvakban dolgozóknak az a 30%-a, akik *falura* ingáznak. Az ingázás térségenként megkülönböztethető mintázatai is a lakóhely és munkahely elválását tűnnek alátámasztani: a legnagyobb mértékű városra ingázás a fejlettebb nyugat-magyarországi régió falvaira jellemző, melyek esetében a legkevésbé valószínű, hogy lakóik lokális gazdasági kényszerek miatt döntöttek volna az ingázás mellett.

A hazai ingázás mértékéről a rendszerváltás után nem készültek elemzések (vagy legalábbis nem kerültek be a társadalomtudományos körforgásba), tehetünk azonban néhány megállapítást erre nézve a 2002-es népszámlálás ide vonatkozó adatai alapján. Első megállapításként kiemelhetjük, hogy lényeges különbség figyelhető meg a két ország falusi népességének ingázó hányada között: a magyarországi 59% helyett Románia falusi népességének 25,1%-a dolgozik lakóhelyén kívül, amelyből napi ingázónak legfeljebb 24,2% tekinthető, hisz a külföldön dolgozók aligha ingáznak naponta (1. táblázat). Országos átlagban is a foglalkoztatott népesség csupán 16,8%-a (a magyarországi 30%-nak tehát alig több mint fele) potenciális ingázó, és ez az arány Erdélyben is alig pár százalékkal magasabb: 18,2% (2. táblázat). A nem otthon dolgozó falusiak kisebb aránya mellett természetesen a *falura* ingázók aránya is lényegesen kisebb, a magyarországi 30% helyett mindössze 9,4% (valójában valószínűleg ennél is kevesebb, legfeljebb 8,5%, amennyiben a más megyében dolgozókat nem tekintjük potenciális napi ingázóknak). E számok alapján meg kell állapítanunk, hogy a rendszerváltás után nagymértékben visszaeső ingázás az elmúlt 15 évben Romániában lényegesen kisebb mértékben nőtt, mint Magyarországon, tehát a települések közötti ingázás alacsonyabb fokú. Az ingázás általában vett alacsonyabb foka részben a szocialista ipar nagyobb csődjével, a rendszerváltás utáni gazdasági talpra állás kisebb mértékével magyarázható, a falvakba ingázók alacsonyabb aránya pedig valószínűleg a

szocialista ipar kisebb mértékű decentralizáltságával, a térszerek ritkábban működő melléküzem-ágaival (Hunya 1990), és ebből fakadóan a posztiszocialista korszakban az ipar gyéresebb vidéki jelenlétével.

	Városra ingázik	Falura ingázik	Külföldön dolgozik	Összesen nem lakóhelyén dolgozik
Románia	11,7	3,5	1,6	16,8
városiak	5,5	3,0	1,5	9,9
falusiak	19,3	4,1	1,8	25,1
falusi lakóhelyű, mezőgazdaságban „főállászerűen” dolgozók	0,7	0,5	0,5	1,7

1. táblázat. A foglalkoztatott népesség nem lakóhelyén dolgozó aránya 2002-ben.

Forrás: Románia népszámlálási adatai, 2002.

Az ingázás kisebb térségekre jellemző mintázatait vizsgálva Juhász annak három típusát különbözteti meg: a jelentős helyi munkaerőt foglalkoztató falvakat (az alföldi nagytelepüléseket tekinti jellegzetesen ilyennek), az inkább városra ingázással jellemezhető fejlett nyugati térséget, valamint a jelentős falvak közti ingázással kitűnő észak-kelet-magyarországi térséget. Hasonló, kisebb térségekre lebontott elemzésre törekedve a fentiektől eltérően Erdélyben az ingázás négy mintázatát tartom megkülönböztethetőnek (a megyék teljes foglalkoztatott népességének munkahelyei alapján, mivel csak a falusi foglalkoztatottakra vonatkozóan megyei bontásban nem álltak rendelkezésemre adatok). Ezek a következők:

- a. az ingázók aránya legnagyobb azokban a megyékben, amelyekben a városra ingázás jelentős (átlagon felüli) falura ingázással is kiegészül. Maros, Kovászna, Bihar, Hunyad, és fenntartásokkal Szilágy megye is ide sorolható; úgy tűnik, hogy ez a típus főleg a könnyűipari városi központok vidékére jellemző. Ezek a területek valószínűleg a legfejlettebb falusi térségek;
- b. a városra ingázás dominálta megyékben átlag alatti a falura ingázók és a külföldön dolgozók aránya. Hargita megye kivételével ezek zömmel a hagyománnyal rendelkező ipari központok térségei – Fehér, Arad, Brassó és Széchenyi megye tartozik ide;
- c. válságterületeknek tekinthetők azok a területek, amelyeken mind a városi, mind a falusi ingázás mértéke átlag alatti, és a foglalkoztatottak átlagon felüli mértékben külföldön dolgoznak (Beszterce-Naszód, Máramaros és Szatmár megye);
- d. városi központokról leszakadó falusias térséget valószínűsít az ingázás mintázata néhány olyan megyében, amelyekben jelentős városi ipari központok mellett az ingázás mindkét irányba alacsony mértékű (Temes, Kolozs, Krassó-Szörény megye).

<i>Megye</i>	<i>Városra ingázik</i>	<i>Falura ingázik</i>	<i>Külföldön dolgozik</i>	<i>Összesen nem lakóhelyén dolgozik</i>
Maros	12,8	4,5	1,5	18,8
Kovászna	14,9	5,5	2,4	22,9
Bihar	14,9	5,8	0,8	21,5
Hunyad	15,8	6,2	0,4	22,4
Szilágy	10,4	6,6	2,9	19,9
Fehér	15,6	3,5	1,3	20,3
Arad	15,1	3,8	0,6	19,6
Hargita	14,8	3,8	2,6	21,2
Brassó	14,3	2,8	1,8	18,9
Szeben	14,3	3,2	0,8	18,3
Beszterce-Naszód	7,2	2,9	3,5	13,5
Máramaros	11,9	3,1	4,9	19,8
Szatmár	9,8	3,2	5,9	18,9
Krassó-Szörény	10,9	3,1	0,3	14,2
Kolozs	10,5	2,5	1,8	14,7
Temes	9,9	2,1	0,8	12,8
Erdélyi átlag	12,6	3,7	1,9	18,2

2. táblázat. A foglalkoztatott népesség nem lakóhelyén dolgozó aránya az erdélyi megyékben.

A FALVAK TÁRSADALMÁNAK NYITOTTSÁGÁRÓL

Miután a falun lakás Magyarországon megszűnt a sors rendelése lenni, azaz egyéni választások eredményévé vált („az egyéni életút esetlegessége, hogy épp hol lakik az ember”), a falusiak társadalmi horizontja tulajdonképpen nyitottabbá vált, mint a városiaké. Ennek oka, hogy a falusi lakhely mellett döntők a városiaknál jobban rá vannak utalva településekről kinyúló kapcsolataikra. E kapcsolatápolás módjai azonban szintén egyénfüggők, minek következtében a lokális társadalomba való beépülés is egyénfüggővé válik, ami a maga során a hagyományos rétegzettség elmosódását, érvényességének elvesztését eredményezi. Az adott falu jelentősége lakói önmeghatározásában nem szűnt meg, de másodlagossá vált – helyette az önmeghatározás településhez nem köthető társadalmi kategóriák segítségével történik. A lokális társadalom fellazulását ilyen kapcsolatápolási körülmények között az is erősíti, hogy megszűnik a helyi közvélemény, illetve az elitképződés többcsatornássá válásával stabil lokális elitről sem beszélhetünk.

A falvak társadalmának hazai elemzéseit nézve meg kell állapítanunk, hogy a fenti helyzet Erdély falusi viszonyaira legfeljebb néhány elemét tekintve jellemző. Miután mind az ingázás, mind a vidéki ipari tevékenységek igen alacsony fokú, a rendszerváltás utáni romániai faluval kapcsolatos rétegződéselemzések erőteljesen a mezőgazdasági tevékenységekhez kapcsolódnak. Leginkább foglalkozásszerkezet vagy jövedelemszerkezet elemzésekről van szó, amelyek a mezőgazdaság rendszerváltás utáni megnövekedett szerepét hangsúlyozzák, az elterjedt paraszti típusú gazdálkodás döntő szerepe pedig a maga során zártabb lokális társadalmak létét valószínűsíti.

Míg egyes elemzések azt emelik ki, hogy a falusi lakosság jövedelmének nagyobb része a mezőgazdaságból származik (Staicu 1995), mások a mezőgazdaság elenyésző súlyát hangsúlyozzák a falusi családok pénzjövedelmei szempontjából (Sandu 1999). Ez utóbbi állítást támasztja alá a Gallup 2002-ben végzett survey kutatásának eredménye is, amely szerint mezőgazdasági termékek eladása a falusi családok mindössze 6%-a számára képezi a pénzjövedelem fő forrását.

<i>legfontosabb jövedelemforma</i>	<i>%</i>
fizetés	25
állami öregségi (munkahelyi régiségi) nyugdíj	26
kollektívnyugdíj	13
betegnyugdíj, háborús veteránnyugdíj, örökségi nyugdíj	9
szociális segélyek (munkanélküli segély, gyerekpénz, stb.)	6
saját mezőgazdasági termelésből származó pénzbevételek	6
napszámos- vagy egyéb alkalmi munka	4
civil/együttműködési/bedolgozói szerződés	1
engedéllyel végzett saját nem mezőgazdasági tevékenység	1
valamilyen üzletkötésből származó jövedelem	1
családi vállalkozásból vagy mezőgazdasági társulásból származó jövedelmek (a természetben kapott termények pénzértékét is beleértve)	1
külföldi rokonoktól kapott pénz	1
nem volt semmilyen pénzbeli jövedelme	1
más forrás	2
nem tudja	1
nem válaszol	2

3. táblázat. Az önök háztartása összes tagjának összes jövedelemforrásai közül melyik volt a legfontosabb az elmúlt 12 hónapban? Forrás: Etnobarometrul rural 2002.

E két eredmény között végső soron nincs ellentmondás, hisz jelentős saját fogyasztásra történő gazdálkodás mellett a pénzjövedelmek származhatnak mezőgazdaságon kívüli forrásból. A döntő kérdés tehát e kétféle elemzéstípus relevanciája tekintetében a kétféle jövedelem egymáshoz viszonyított aránya, és míg az ország egyes területein az alacsony pénzjövedelmek valószínűbbek (különösen a városokban szegény, elöregedett térségekben), esettanulmányok sora jelentős nem mezőgazdasági eredetű pénzjövedelmekről számol be.² Az a tény, hogy Erdélyben a rendszerváltással gyakorlatilag visszarendeződött a kollektivizálás előtti birtokstruktúra és dominánssá vált a kisparaszti gazdálkodási mód, miközben a 60-as évekkel kezdődően falvakon is jelentősen megnövekedett életszínvonal (villany-, gáz-, telefonbevezetés stb.) nem szenvedett el hasonló mértékű visszarendeződést/csökkenést, azt valószínűsíti, hogy az életszínvonalukat tartani igyekvő falusi családok a mezőgazdaság mellett jelentős pénzjövedelem megteremtésére is rá vannak kényszerülve.

A posztszocialista korszakban készült egyik legkidolgozottabb rétegződésmodell egy partiumi falu társadalmáról készült. A Borsos–György szerzőpáros gazdálkodáscentrikus modell-

2. Lásd e lapszámban az illyefalvi, gyergyóalfalvi és a zetelaki esettanulmányt (Palkó–Sólyom, p. 115, valamint Gábos, p. 135), továbbá a vajdakamarási vállalkozókról (Kiss 2003), a farkaslaki szénégetőkről (Kinda–Peti 2004) szóló esettanulmányokat stb.

jében differenciáló tényezőt képeznek a makrogazdasági (településről kinyúló) kapcsolatok és a makrogazdasági tudástőke is, azonban meghatározónak a földtulajdont és a gazdálkodás stratégiáját tekintik, az eredmény pedig egyfajta lokalizált osztálystruktúrához áll közel (Borsos–György 1999).

Mindezek alapján Erdélyben a hagyományos falusi rétegződés jelentőségének megszűnése legáltalában kérdéses. Ezzel szemben Juhász helyi elittel kapcsolatos megállapításai úgy tűnik Erdélyben is érvényesek. Saját elemzéseink az elitképződés többcsatornás voltát nálunk is alátámasztják, akár csak azt is, hogy az új (ipari-szolgáltató területhez tartozó) gazdasági elit jelentősége a korábbi gazdasági-adminisztratív eliténél kisebb, az új vállalkozók gyakran a helyi nyilvánosság csak őket érintő területein vállalnak szerepet, vagy egyáltalán nem kapcsolódnak be abba (Kiss 2004). Az elitképződés erdélyi sajátosságaként érdemes megemlítenünk a romániai községrendszer erre gyakorolt hatását: a több faluból álló községekben a falvak többségében nincs formális (intézményes) elit (a polgármester és alpolgármester rendszerint a községközpontokból kerül ki), az intézményes háttér hiányában pedig a periférikus falvakban a vezetőképződést gátolják azok a – talán a paraszti közösségekre hagyományosan jellemző egyenlőségelvűségéből eredeztethető – nyelvi-szimbolikus közösségi gyakorlatok, amelyek a vezetői szerepre törekvők visszafogására irányulnak (Bálint–Bíró 2004).

A TÉRBELISÉG ÚJ RELEVANCIÁI

Bár az átalakult magyar faluban a hagyományos rétegződési minták Juhász szerint jelentőségüket veszítették, és a falulakók önmeghatározásában a lokalitás másodlagos fontosságúvá vált, adott település lakóinak a térrel/településsel kapcsolatos eltérő viszonya új típusú konfliktusok és elhatárolódások forrásául szolgálhat. Három társadalmi csoportról beszél a szerző, a lakóhelyükkel és gazdálkodásukkal egyaránt a településhez és annak határához kötődőkről, a településhez csak lakóhelyükkel kapcsolódókról és adott faluban szociális-anyagi kényszerekből fakadóan (jelentős arányban betelepült) lakókról. Az így körülhatárolt csoportok közötti érdekkonfliktusok érthetőek, ezek relevanciájához azonban e csoportok megfelelő relatív súlya szükséges. Erdélyben különösen a második csoport léte (nagysága) a kérdéses. A megélhetésében a településhez nem kötődő alkalmazotti réteg a rendszerváltás utáni periódusban jelentősen lecsökkent, tömegessé vált a részidős gazdálkodás/kettős jövedelemre törekvés. Egyes szerzők a városi középosztály város-közel falvakba migrálásáról számolnak be, akár csak a nyugdíjas évekre falura költözőkről, e kategóriákról azonban csak mint a városról falura irányuló migráció számszerűen nem megragadható komponenseiről esik szó (Mezei–Rotariu 1999), így a falvakat csak lakóhelyként használók társadalmi csoportjának méretéről még becsléseink sincsenek, és e kérdésről esettanulmányok sem készültek.

GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS – SZÉTTARTÓ ESÉLYEK

Az ipar átalakulási folyamatának magyarországi áttekintése szintén alátámasztja a falvak társadalmának fentiekben vázolt átalakulási folyamatát. Mint azt Juhász kiemeli, az ipar átalakulása a válságon túl egyúttal technológiai és munkamegosztásbeli átalakulást is jelent. Az igényesebb

technológia megjelenése megnehezítette a képzetlen munkaerő alkalmazását, ami a falusi munkaerő foglalkoztatását igencsak hátrányosan érintette. Másrészt a változás a kisvállalkozások térnyerését, valamint a vállalatközi kooperációk felértékelődését eredményezte, amely jelenségek a vidék számára is új esélyeket teremtettek. Hisz a kisvállalkozások létrehozása és működtetése könnyebb, mint a nagyüzemké, és a kooperációra való képesség elsajátítása sem ütközik speciális akadályba a falusiak esetében (mi több, ha elfogadjuk, hogy a falusiak nagyobb gondot fordítanak kapcsolataik ápolására, elképzelhető, hogy az új kooperációs kultúrához alkalmazkodás terén előnyük van a városiakhoz képest). A siker azonban az új helyzetben a helyi társadalmi csoportok közötti távolság növekedésével jár, hisz „mivel a boldogulni tudók együttműködési horizontja is kívül van egy-egy falu társadalmán, a boldogulni tudók figyelme is elfordul a faluja számára érdektelen társadalmi csoportjaitól” (p. 31). A szolgáltatások teremtette gazdasági esélyek ugyanezzel a hatással jártak. A gazdasági sikereiknek köszönhetően kiemelkedők számos jellemzőjükben lényegesen eltérnek a rendszerváltás előtti gazdasági elittől: kisebb foglalkoztató képességük következtében befolyásuk a környezetükre kisebb, miként szociális elkötelezettségük is, gyakran csak részlegesen (vagy egyáltalán nem) kapcsolódnak be a helyi közügyekbe.

A fenti kép számos eleme ismerős a hazai vidékkutatásokból. A szocialista nagyipar válságát Romániában is az iparvidék fele irányuló diffúziója követte, ami szükségképpen a vállalatközi kooperációs képességek felértékelődésével társult. Saját kutatásaink alapján napjaink erdélyi falvaiban az ipari tevékenységek négy területét tartom célszerűnek megkülönböztetni, ezek (1.) a helyi erőforrásokra (altalajkincs, erdő stb.) épülő kitermelőipar, (2.) a decentralizálódó gyáripar, (3.) a mezőgazdasági termékek feldolgozó ipara, valamint (4.) a hagyományos népi háziipar új formái, melyeket ötödikként a fogyasztási cikkek kiskereskedelméből és egyéb gazdasági szolgáltatásokból álló vidéki szolgáltató szektor egészíti ki. A helyi erőforrásokra épülő kitermelőipar szükségképpen az erőforrások helyén fordul elő, a gyáripar decentralizációjának eredményeként vidék fele vándorló kisvállalkozások a városi ipari központok közelében található falvakat preferálják. Különösen a mezőgazdasági termékek feldolgozóipara esetében volt látványos az fragmentáció jelensége, a korábbi nagy megyei tej- és húsfeldolgozó, valamint malom- és pékipari üzemek helyét elsőként vették át a falvakon létrehozott kis feldolgozó üzemek. E területeken tehát, úgy tűnik, mind a fragmentáció, mind a kooperációigény növekedése, de az igényesebb technológia megjelenése is egyaránt megfigyelhető. Némileg sajátos jelenséget képez a hagyományos népi háziipar új formáinak megjelenése, amely rendszerint megváltozott funkcionalitással „népművészeti ajándéktárgyak” készítését fedi. E termékek piaci értékét népművészeti autentikusságuk nyújtja, funkcionalitásuk átalakulásának előfeltétele tehát az illető termékeknek a nemzeti néprajztudomány általi kanonizációja volt, e kanonizáció képezi autenticitásuk forrását és biztosítékát. Egy falu vagy falucsoport egy bizonyos termékre, vagy mesterségre specializálódott (fazekasságra, gyékényfonásra, varrottasokra stb.), a falu vagy falucsoport neve pedig az illető termék kvázi márkanevévé válik – a helyi hagyomány egyfajta „márkásítása” megy tehát végbe. A népi tradíció iparában szakosodó falvak nagymértékben különbözhetnek termékeik forgalmazásának sikerességében, egyesek közülük más falvak termékeinek forgalmazása révén valószínű kereskedelmi központokká váltak. Ez utóbbiak már inkább kereskedelmi vállalkozóknak tekinthetők, akik az informális keretek között termelő többség áruját piacra viszik, és akik termékkínálatuk változatosabbá tétele érdekében a legváltozatosabb népművészeti termékek forgalmazására törekednek, falvak sokaságával tartva fenn felvásárlói kapcsolatokat. Ez esetben

tehát korábban is meglévő tevékenységek integrálódásával állunk szemben, a szereplők települések közötti kooperációs készségének szükségessége azonban itt is nyilvánvaló.

A vázolt gazdasági jelenségek nagyvonalakban a magyarországihoz hasonló átalakulást sejtetnek. Döntő különbség azonban a két ország vidéki helyzete között e jelenségek mértékének az eltérése. Megfelelő kutatások hiányában erre vonatkozóan megállapításokat tenni nem tudunk, az ingázás jelenségének tárgyalása során azonban sejlenek a különbségek. Egy 1999-ben végzett, két romániai megyére (Brassó és Dolj) kiterjedő kutatás eredményei szerint a kereskedelemmel és faluturizmussal foglalkozó vállalkozások együtt a falusi vállalkozások több, mint felét adják. Ezeket a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági szolgáltató egységek követik. Az egy-öt alkalmazottat foglalkoztató vállalkozások az összes vállalkozás kétharmadát teszik ki (Davis–Pearce 2001).

<i>Falusi vállalkozások tevékenységterületei</i>	<i>%</i>	<i>Alkalmazottak száma</i>	<i>%</i>
kereskedelem (agroturizmussal együtt)	44	1–5	68,9
kiskereskedelem	19	6–10	16,2
Nem mezőgazdasági szolgáltatás	11	11–30	5,4
ipari feldolgozás	7	31–100	2,7
mezőgazdasági termékek feldolgozása	5	100 fölött	6,8
mezőgazdasági szolgáltatás	4	összesen	100
termelés	5		
kisiparos	3		
egyéb	1		

4. táblázat. Falusi vállalkozások tevékenységterület és az alkalmazottak száma szerinti megoszlásai³

A ROMÁNIAI AGRÁRÁTALAKULÁSRÓL

Ha Románia vidéki gazdaságának ipari és szolgáltató szektorában inkább a mennyiségi lemaradás szembetűnő, a rendszerváltást követő agrárátalakulás esetében a minőségi jellegű különbségek is megkerülhetetlenek. Románia mezőgazdaságának átalakulása a socialista nagyüzemi gazdálkodási formákról a kisüzemi, nagyrészt paraszti típusú gazdálkodásra való áttérés irányába haladt, azaz a kollektivizálás előtti gazdálkodási viszonyok és gyakorlatok nagymértékű restaurációjának irányába. A változások ezen irányát megszabó tényezők közül a következőket emelhetjük ki.

1. *A föld felaprózódása – a kollektivizálás előtti, tagosítatlan birtokstruktúra visszarendeződése:* Bár a földtörvény segíteni óhajtotta a nagyüzem fennmaradását és a nagyüzemi gazdálkodást, a térszék túlnyomó része felbomlott. Annak az okát, hogy a falusi lakosság ragaszkodott földtulajdonának a visszavételéhez, az elemzők leggyakrabban mentalitásbeli tényezőkkel, a földtulajdon megkülönböztetett paraszti felértékelésével magyarázzák (Mihailescu 1996, Oláh 2004). E mentális tényezők kisebb-nagyobb mértékben az ország teljes területén a kollektivizálás előtti birtokstruktúra visszaállításához vezettek, a több parcellára felaprózott kisbirtok dominanciá-

3. Brassó és Dolj megyére reprezentatív vizsgálat alapján, N=74.

jával: 1999-ben a gazdaságok 50%-a 1 hektár alatti, és az átlagosan 2,5 hektáros magángazdaságok átlagosan 4,3 parcellában kerültek vissza a gazdák tulajdonába (Socol 2000). A kisbirtok, mivel a gépi művelés számára kedvezőtlen, önmagában korlátokat szab a lehetséges gazdálkodási módoknak. Ezt csak fokozta a kisbirtok további felparcellázottsága.

2. *A szélesebb körben alkalmazható mintaszerű üzemszerű formák hiánya:* A reprivatizációs törvény, a korábbi földtörvényekhez hasonlóan elsősorban politikai megfontolásból született, „igazságtételre” törekedett. Ebből fakadóan elsősorban tulajdonrendezésre vonatkozó elemei voltak, a mezőgazdaság átszervezésével, hatékonysági-termelékenységi kérdésekkel nem foglalkozott. Nem nyújt gazdálkodási modellt, ehelyett a termelési mód megszervezésének felelősségét áthárítja az állami intézményekről az egyénekre, az agrárkérdést ezek „szabad” kezdeményezésére hagyva. Az új jogi keret tehát, miközben előidézte a korábbi (szocialista) termelési struktúrák fragmentálódását, nem segítette ezek újjászervezésében. A helyi szereplők felelősségévé és kötelességévé vált az új mezőgazdasági szervezeti formák kitalálása és létrehozása (Mihăilescu 1996). Az egyéni szereplők által feleleveníthető egyetlen gazdálkodási modell pedig a kollektivizálás előtti kis- és középparaszti gazdálkodás volt.

3. *Integrációs formák hiánya:* Romániában a tévesek nem valósították meg a kisüzemeket (a háztáji gazdaságoknak) a nagyüzemekkel való együttműködését, integrációját. Bár a háztáji gazdaságok a mezőgazdaság válságának elmélyülésével egyre fontosabbá váltak (különösen a hústermelésben), az együttműködés a beszolgáltatások rendszerének nyers formáját öltötte (Hunya 1990). Így a rendszerváltás után létrejövő kisgazdaságoknak nem állt rendelkezésére a nagyüzemmel való együttműködési minta. Inputrendszer hiányában (vagy annak elérhetetlensége, megfizethetlensége mellett) a gazdaságok a természetes gazdálkodás irányába mozdultak el. Felvásárlási rendszer hiányában a piacra vitt termények értékesítésében a lokális piacok, gyakran pedig a terménycsere jelentősége nőtt meg.

4. *Szociális nyomás:* A tévesítés előtti birtokviszonyok és gazdálkodási gyakorlatok restaurációjának a mezőgazdaságon kívüli oka, hogy az iparból elbocsátott falusiak többsége számára a gazdálkodás a munkanélküliség előli menedéket jelentette, a családok számára pedig a túlélés alapját (Oláh 2004). A „kényszergazdaságok” természetesen nagyrészt a minimális befektetést igénylő önellátó, természetes gazdálkodást folytató paraszti gazdaságok sorát gyarapítják, és bár egy gazdasági fellendülés esetén alternatív (mezőgazdaságon kívüli) megélhetési lehetőségek mellett e gazdaságok várhatóan felszámolódnak, egyelőre a birtokkoncentráció akadályát képezik, valamint a falusi lakosság nagyarányú érintettségét a mezőgazdaságban.

A 2002-es népszámlálás adatai alapján Románia foglalkoztatott falusi népességének majdnem fele (47,8%-a) dolgozott főállászerűen a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban *is* dolgozók aránya azonban ennél jóval magasabb, amennyiben a deklarált munkaerő-piaci helyzetüktől függetlenül azokat a segítő családtagokat is ide soroljuk, akik az adatfelvételt megelőző hét folyamán legkevesebb 15 órát dolgoztak mezőgazdaságban. A foglalkoztatottság ez utóbbi definíciója alapján 2000-ben az ország teljes foglalkoztatott lakosságának 40,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban.⁴ A mezőgazdasági népesség aránya természetesen regionálisan változó, Erdélyben alacsonyabb, mint az országos átlag. Az erdélyi megyék között szintén jelentős eltérések találhatók, szoros összefüggésben az ingázók korábbiakban elemzett megyénkénti arányával.

4. Forrás: Anuarul Statistic al României 2002.

	<i>Falusi foglalkoztatott népesség</i>	<i>Mezőgazdaságban foglalkoztatott falusi népesség</i>	<i>% Mezőgazdaságban foglalkoztatott falusi népesség</i>
Románia	3 942 679	1 886 609	47,9
Erdély	1 185 733	475 235	40,1
<i>Erdélyi megyék:</i>			
Beszterce-Naszód	101 645	68 028	66,9
Temes	139 328	76 245	54,7
Máramaros	99 798	54 502	54,6
Krassó-Szörény	51 021	24 331	47,7
Szatmár	78 736	31 774	40,4
Szilágy	51 610	20 847	40,4
Fehér	65 973	25 054	38,0
Hunyad	47 322	17 627	37,2
Bihar	112 181	40 094	35,7
Kolozs	77 050	27 455	35,6
Hargita	68 663	19 783	28,8
Arad	71 761	20 344	28,3
Szeben	47 273	12 701	26,9
Maros	87 614	22 617	25,8
Kovászna	34 995	8494	24,3
Brassó	50 763	5339	10,5

5. táblázat. A mezőgazdaságban főállászerűen dolgozó népesség aránya a 2002-es népszámlálások adatai alapján.

A mezőgazdaság fentiekben tárgyalt átalakulásának eredményeként napjaink erdélyi mezőgazdaságában a következő szereplők lehettek fel:

- nagyüzemek – Erdélyben nagyrészt a változásokat túlélő volt állami gazdaságok alkotják ezt a kategóriát. Az „agrobiznisz” részét képező nagyüzemek működésükben alig kapcsolódnak a falvak életéhez, így a falukutatók ezeket nem is vizsgálják, a vonatkozó társadalomtudományi szakirodalomban nem jelennek meg. A nagyüzemek kategóriájába sorolható a társas gazdaságok egy része is (a társas gazdaságok különböző méretűek lehetnek, egy részük nagyüzemként működik, más részük alig nagyobb a családi mezőgazdasági vállalkozásoknál);
- családi gazdaságok – a mezőgazdasági vállalkozásoktól a paraszti gazdaságokig különböző méretűek lehetnek, megkülönböztető jegyük, hogy üzemeltetőjük főállásban foglalkozik mezőgazdasággal;
- részidős gazdaságok – e kategóriát a mezőgazdasági jövedelmeket kismértékben más jövedelmekkel kiegészítőktől a háztartást némi mezőgazdasági termeléssel olcsóbbító gazdaságokig terjedő gazdaságok alkotják.

Míg tehát Magyarországon az átalakulás következtében a rendszerváltás után a főállászerűen gazdálkodók aránya 60%-kal csökkent, a részidős gazdálkodás ennél is jobban visszaszorult, a mezőgazdaság pedig megőrizte nagyfokú koncentráltóságát, Romániában mintha minden tekintetben az ezzel ellentétes folyamatok zajlottak volna le. A mezőgazdaságból élők aránya

jelentősen nőtt, és különösen nőtt a részidős gazdálkodások száma (de a 70–80-as évek Magyarországgal ellentétben e kategóriát nagyrészt paraszti kisüzemek alkotják), a mezőgazdasági birtokstruktúra pedig (különösen Erdélyben) gyakorlatilag visszarendeződött a kollektivizálás előtti állapotába.

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

Írásomban arra vállalkoztam, hogy Juhász Pál írása nyomán a mai erdélyi/romániai falut és vidéket a magyarországgal összehasonlítsam. Az összevetés célja végső soron annak megállapítása, hogy a magyarországi helyzethez hasonlóan mennyiben beszélhetünk Erdélyben a falu mint településtípus szociológiai relevanciájának gyengüléséről. E kérdésre természetesen egzakt válasz nem adható, a falusi lét jelentőségvesztését eredményező egyes területek áttekintése nyomán azonban azt hiszem, indokoltan jelenthetjük ki, hogy az erdélyi falvak lakóinak helyzete több szempontból is lényegesen eltér a magyarországi falusiakétól. Bár a magyarországi helyzetet eredményező jelenségek és folyamatok kivétel nélkül Erdélyben is megfigyelhetők, ezek azonban a magyarországinál rendszerint kisebb mértékűek. Az eltérések közül kiemelkedik a mezőgazdaság rendszerváltás utáni átalakulása, amely Romániában gyökeresen más utat vett, mint Magyarország esetében. És bár a jövedelmek megfoghatatlansága miatt a statisztikákban és elemzésekben a mezőgazdaság szerepe feltehetően eltúlzott, az kétségtelen, hogy az erdélyi falvak lakói erőteljesebben összefonódnak a mezőgazdasággal, mint ahogy az Magyarországon történik. Ez a tény, együtt az ipari-szolgáltató szektor kisebb jelenlétével, az ingázás kisebb mértékével, valamint a településközi mobilitás kisebb mértékével mindenképpen azt valószínűsíti, hogy az erdélyi falvak hagyományos rétegzettsége a magyarországinál kevésbé bomlott fel, a helyhez több szorosabban kötődő létmód mellett pedig a falusi lakóhely társadalmi relevanciája egyelőre nem elhanyagolható.

ADATFORRÁSOK

Eurobarometrul Rural [Falusi eurobarométer] 2002. The Gallup Organization Romania http://www.gallup.ro/romana/poll_ro/releases_ro/pr030226_ro/pr030226_ro.htm

Recensământul populației din România [Romániai népszámlálási adatok] 2002, vol. II (www.recensamant.ro)

Anuarul statistic al României [Románia statisztikai évkönyve] 2002 (www.insse.ro)

FORRÁSJEGYZÉK

Bálint Blanka–Bíró A. Zoltán: Helyzetkép Mezőmadarásról. In Bodó Julianna (szerk.): *Székyföldi Mozaik*. Csíkszereda, 2004, Pro-Print.

Borsos Endre–György István: Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos–Csitse–Letenyei: *Rendszerváltás után. Falusi sorsfordulók a kárpát medencében*. Budapest, 1999, Számalk Kiadó.

Davis, Junior–Pearce, Douglas: *The Non-Agricultural Rural Sector in Central and Eastern Europe*. 2001, <http://www.nri.org/rnfe/index.html>

Hunya Gábor: *Románia 1945–1990*, Budapest, 1990, Atlantis–Medvetánc.

Kinda István–Peti Lehel: Szenesek. A tradicionális erdőkielés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? In *Erdélyi Társadalom*, 2004, 2.

Kiss Dénes: Elita locală din Capușu Mare [Helyi elit Nagykapuson]. *Studia Universitatis Babeș–Bolyai Sociologia*, 2004, 1.

Kiss Tamás: A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő vállalkozók. In *Magyar Kisebbség*, 2003, 1.

Mihăilescu, Vintilă: Două sate în tranziție. Tipuri strategice dominante în lumea rurala [Falvak az átmenetben. A falusi élet két domináns stratégiatípusa]. In *Revista de Cercetari Sociale*, 1996, 3.

Oláh Sándor: „A mi munkánknak kicsi az értéke..” In *Falusi láttelek*, Csíkszereda, 2004, Pro-Print.

Rotariu, Traian–Mezei Elemér: Asupra unor aspecte ale migrației interne recente din Romania [Nepjaink belső migrációjának jellemzőiről Romániában]. In *Sociologie Românească*, 1999, 3.

Sandu, Dumitru: Cine sunt antreprenorii din agricultura de tranziție? [Kik az átmeneti mezőgazdaság vállalkozói?] In *Sociologie Românească*, 1999, 1.

Socol, Gheorghe: Agricultura și satul în labirintul tranziției [Mezőgazdaság és falu az átmenet labirintusában]. In *Starea societății române după zece ani de tranziție* [A román társadalom állapota tízévi átmenet után]. București, 2000, Expert.

Staicu, M. Monica: Veniturile și calitatea vieții agricultorilor [A mezőgazdaságból élők jövedelmei és életminősége]. In *Sociologie Românească*, 1995, 3–4.